

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ Й УСВІДОМЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ ТА ВИМОГ УЧНЯМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті здійснено аналіз дослідження проблеми моральної поведінки молодших школярів. Висвітлено основні підходи до розуміння й усвідомлення моральних норм та вимог учнями молодшого шкільного віку. Розкрито сутність уявлень молодших школярів про власну поведінку через вчинок та проаналізовано прагнення дитини діяти згідно з моральними вимогами дорослих.

У статті з'ясовано, що ставлення школярів до моральних норм та вимог залежить від багатьох особливостей внутрішнього світу дитини: які мотиви поведінки діють реально, як складається спрямованість її особистості, наскільки вона в змозі бачити моральну сторону взаємовідносин і вчинків людей, які моральні переживання наявні в її досвіді.

Ключові слова: молодший шкільний вік, моральний вчинок, моральний розвиток, моральні дії, моральні норми, мотив, усвідомлення.

Постановка проблеми. У кожному період розвитку суспільства завдання виховання у школярів моральної поведінки завжди виявляється все важчим: змінюються умови життя і внутрішній світ людини. Особливо чутлива до цих змін дитяча психіка. Через те, що діти найбільш схильні до сприйняття і засвоєння нової інформації, до певного нехтування традиціями, до критичності щодо існуючих соціальних норм та цінностей і їх носіїв – дорослих, виховання моральної поведінки передбачає процес розуміння молодшими школярами моральних норм та вимог, на основі яких відбувається оволодіння етичними нормами і формуються власні особистісні регулятори поведінки. У той же час, без відповідного ставлення до вимог інших не може формуватися соціальний за генезисом внутрішній досвід поведінки, необхідний для протидії небажаним і часто непередбачуваним зовнішнім впливам, оволодіння суб'єктом своєю реальною поведінкою.

Різний рівень морального розвитку, ставлення до нормативних приписів визначає активність суб'єкта щодо способів засвоєння і реалізації моральної норми. Важливим проявом активної позиції особистості є здатність здійснювати вольові зусилля, робити вибір, приймати рішення і реалізовувати його в житті. Усі ці дії – свідчення моральної саморегуляції, яку засвоює школяр у процесі морального розвитку. Ступінь моральної саморегуляції є одним із показників високого рівня морального розвитку особистості. Формування особистих моральних цінностей здійснюється під впливом багатьох факторів. Які обставини не впливали б на пізнання та відбір моральних цінностей, для засвоєння в особистісному досвіді перш

за все необхідна особистісна установка стосовно моральної цінності. Відповідно, моральним можна вважати той вчинок, який ґрунтується на свідомому ставленні до норми і передбачає вибір рішення на основі особистої відповідальності за себе та інших.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Досліджувана проблема знайшла відображення у ряді наукових праць. Зокрема з таких проблем: морально-етичне виховання молодших школярів (А. Богуш, А. Канищенко, В. Мацулевич, Н. Смовська, К. Щербакова); виховання культури поведінки учнів (В. Білоусова, Н. Богданова, Т. Говорун, Н. Кисельова та ін.); сучасні наукові положення про моральний розвиток у молодшому шкільному віці (І. Д. Бех, Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, Д. Б. Ельконін, Е. Еріксон, В. С. Мухіна).

Мораль як специфічна форма регуляції взаємин та поведінки відповідно до пануючої в суспільстві системи цінностей конкретизується в низці принципів, регулює поведінку людини в усіх сферах суспільного буття (Р. В. Павелків, С. Ф. Анісімов, О. Г. Дробницький, І. С. Булах, О. І. Титаренко та ін.). Принципи моралі мають соціально загальне значення й поширюються на всіх людей. Трансформація узагальнених принципів моралі конкретній людині у відповідній сфері суспільного буття відбувається у формі моральних норм та вимог.

Мета статті – здійснити теоретичне вивчення особливостей розуміння й усвідомлення моральних норм та вимог учнями молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під моральною вимогою ми розуміємо засіб трансляції норм і принципів поведінки та моралі, виражених в особистісних стосунках, що реалізуються в спілкуванні. Моральна вимога, з одного боку, викликає, стимулює або гальмує певну діяльність вихованців і прояв у них конкретних моральних якостей, а з іншого – сприяє формуванню у вихованців певних ділових і моральних якостей. Тобто головне покликання моральної вимоги – це зміна або формування мотиваційного ставлення вихованця до відповідної норми моралі, вираженої в її змісті [5].

Виходячи з визначення моральної вимоги, виокремимо головні її функції:

- 1) інформуюча – трансляція суб'єктові впливу через моральну вимогу певної моральної інформації, досі ще йому не відомої;
- 2) орієнтувальна – розкриття вихованцеві значущості та сфери використання моральних норм і правил;
- 3) стимулююча – спонукання вихованця до здійснення певних поведінкових дій стосовно змісту самої вимоги;
- 4) гальмівна – утримання вихованця від певного прояву поведінки;
- 5) коригувальна – спонукання вихованця до часткової зміни здійснюваної моральної поведінкової дії.

Усі ці функції діють одночасно, але в тому чи іншому випадку кожна з них може відігравати провідну роль. В одних випадках деякі

функції (інформуюча, орієнтувальна) більше спрямовані на формування моральної свідомості, інші (стимулююча, гальмівна, коригувальна) – на виховання моральної поведінки.

Трансляція моральної вимоги суб'єктові виховання може здійснюватися у двох головних формах: вербальній (оформленій за участю мови) та невербальній (оформленій без участі мови, а лише за допомоги малюнків, фотографій, жестів, міміки, пантоміміки тощо).

За способом трансляції вербальна моральна вимога може здійснюватися:

- безпосередньо, тобто без участі будь-яких посередників, тому вона повідомляється вихованцеві, від якого вихователь домагається відповідної діяльності, негайно;

- опосередковано, тобто вербальна моральна вимога впливає на вихованця через певний час від моменту її повідомлення та через систему посередників (дитячий колектив, плакат, аркуш тощо).

Вимоги моралі ставляться до особистості таким чином, що виконання їх, за логікою моралі, неможливе без зацікавленості в них самої особистості, без свідомого бажання дотримуватися їх. Внутрішній сенс моралі полягає в тому, що особистість повинна не просто знати моральні вимоги та формально дотримуватися них, а й усвідомити, тобто зрозуміти й відчувати об'єктивну необхідність та особистісний сенс цих моральних вимог і прийняти їх як свої власні. За відсутності цієї умови, навіть коли суб'єкт дотримується того, що зовнішньо вимагається моральною вимогою, його дії хоча й мають моральне значення та морально оцінюються, але не стають специфічно моральними [7].

О. М. Леонтьєв свого часу підкреслював різницю між «словесним знанням» та «усвідомленням». На його думку, при формуванні особистісного сенсу об'єктивних значень йдеться саме про усвідомлення, тобто про те, який смисл вкладає сам індивід у певне явище, а не про знання ним цього явища. Істотною особливістю моральної регуляції стає єдність об'єктивного значення та особистісного сенсу моральних вимог. Таким чином, адекватною формою усвідомлення моралі, її головних принципів є осмислення моральних вимог, оскільки саме вимоги моралі є посередником між мораллю взагалі та особистістю конкретно [3].

Р. В. Павелків, І. Д. Бех, І. В. Гордяскіна вважають, що поняття «усвідомлення» слід розглядати не як певну ієрархію рівнів усвідомлення особистістю своєї поведінки, а як процедуру «доведення до свідомості» певного змісту моральної вимоги. Тобто усвідомлення моральної вимоги означає те, що її зміст набув для людини особистісного сенсу, став інтеріоризованим продуктом мислительної діяльності, який характеризується дієвістю в мотиваційній площині. Процес усвідомлення, соціальний за своєю природою, завжди здійснюється суб'єктом індивідуально: усвідомити щось за когось неможливо. Можна лише допомогти індивідові усвідомити певну моральну вимогу – це і є головним завданням виховання, яке ми розуміємо як керування процесом розвитку

особистості. Моральне виховання зводиться до того, щоб соціально необхідні вимоги суспільства педагоги перетворювали на внутрішні стимули особистості кожної дитини, такі, як обов'язок, честь, совість, гідність тощо [1; 2; 5].

Проблема моральної поведінки школярів широко вивчається в рамках теорії соціального навчання, яке враховує залежність поведінки як від когнітивних чинників, так і від чинників середовища. Поведінка, що детермінується навколишнім середовищем є ситуативною, побудованою за схемою «стимул – реакція». Залежність же поведінки індивіда від когнітивних чинників фіксує лише момент спонтанного усвідомлення суб'єктом моральних вимог, причому не враховується його рівень. Дотримання моральних норм і вимог при цьому розглядається як доконаний факт. Внутрішній механізм свідомого присвоєння суб'єктом моральних норм за такого підходу залишається нерозкритим. Моральний розвиток особистості відбувається як процес інтеріоризації зовнішніх вимог і перетворення їх на внутрішній регулятор поведінки. Моральне ставлення, трансформуючись у суб'єктивне, особистісно значуще ставлення, включає в себе розуміння морального сенсу, яке в свідомості суб'єкта набуло характеру цінності.

Процес оволодіння молодшими школярами моральними вимогами відбувається в тісному зв'язку з формуванням механізмів саморегуляції та керування власною поведінкою. Головна складність виховного процесу полягає в тому, що моральні вимоги, поставлені вихователем перед вихованцем, часто не набувають для нього особистісної значущості. Він їх лише розуміє, але емоційно не переживає, отже вони не можуть бути для нього спонуканими до відповідних вчинків. Тому завдання вихователя полягає в створенні таких умов, за яких моральні вимоги перетворилися б на внутрішні регулятори поведінки вихованця.

І. Д. Бех вважає, що висунення до особистості моральної вимоги з метою її усвідомлення постає як створення ситуації, яка визначає поведінку людини, через актуалізацію емоційного переживання. Емоційно насичений перцептивний образ моральної вимоги стає джерелом рефлексивного процесу, який спонукає вихованця до внутрішньої діяльності з усвідомлення самої вимоги та здійснення вчинку [1]. Емоційне переживання, його сила та модальність перебувають у тісній залежності від того, як розуміється та чи та ситуація (тобто від особистісного сенсу розуміння певної ситуації). Сила емоційного переживання істотно залежить і від процесу уявлення, який розгортається в свідомості вихованця під впливом ззовні заданої інформації морального змісту. Уява значно впливає на переживання знань, на утворення інтелектуально-емоційних зв'язків. Емоційне переживання змісту моральної вимоги тісно пов'язане з вольовою сферою особистості. Адже саме емоційно-вольовий компонент моральної самосвідомості є пусковим механізмом у перетворенні морального наміру на конкретний вчинок молодшого школяра. Головним для

довільності є те, щоб уся система внутрішніх переживань усвідомлювалася в системі понять і відбувалося вольове оволодіння афективним життям. Тільки в понятті й через поняття людина набуває свідомого ставлення до навколишньої дійсності та до самої себе.

У дітей молодшого шкільного віку формування їх особистості відбувається завдяки запам'ятовуванню і засвоєнню моральних норм поведінки (дозволи, заборони). У силу прояву задатків абстрагування, основ порівняльного мислення і в поведінковому плані у дитини відбувається аналогічне, хоча і детальне засвоєння: «можна – не можна», «покарають – дозволять». Це відбувається тоді, коли у дорослих є чітка система дозволів і заборон. Але при цьому логічна суть цих дій («чому саме так повинно бути?») ще не повністю зрозуміла для дитини [6].

В. С. Мухіна переконана, що розвинутий молодший школяр знає доступні для його розуміння норми поведінки. Ці знання засвоюються в практиці спілкування з дорослими, однолітками. Дитина знає обов'язки і розуміє їх значення, вона може пояснити для чого, чому і навіщо потрібно поводити себе певним чином. Знання норм поведінки саме по собі ще не забезпечує морального розвитку особистості. У дитини під час практики спілкування повинні сформуватися звички правильної поведінки. У звичці представлена спонукальна сила, що переживається емоційно: коли дитина діє, порушуючи звичну форму поведінки, у неї виникає почуття тривоги, відчуття дискомфорту. Сформовані звички забезпечують ту поведінку, яку ми і називаємо добрим вихованням.

Знання норм і звичок поведінки не може існувати саме по собі. У процесі виховання у дитини виробляється емоційне ставлення до моральних норм. У повсякденному житті дитина реагує на будь-які прояви дій дорослих, однолітків, а тому важливо щоб у неї склалось правильне відношення до поганих вчинків. Молодший школяр може бути ввічливим і при цьому отримувати задоволення від своєї поведінки, але ця поведінка може мати свою багатозначну мотивацію. В одному випадку він може діяти за покликом серця, в іншому – за обов'язком, а в третьому – грає на публіку. У той же час ввічливі форми поведінки дитина може використовувати як ключ до вирішення своїх ситуативних проблем, як «чарівне слово», яке відкриває шлях до багатьох принад життя. У молодшому шкільному віці дитина в дійсності може бути орієнтована на сам вчинок. Саме тоді, коли у моральному вчинку дитина черпає для себе задоволення, її моральний розвиток йде правильним шляхом. Таким чином, під ввічливістю дитини слід розглядати мотиви цієї ввічливості і будувати відносини в залежності від якості мотивів.

Постійне осмислення школярем своїх вчинків і дій з погляду особистого задоволення, вигоди або шкоди може призвести до того, що у нього не виховуються моральні почуття. Тому з урахуванням цієї особливості виховні дії дорослих повинні передбачати формування самоцінності суспільно значущих способів поведінки і діяльності.

Розсудливе і афективне ставлення до правил, моральних норм розвивається у дитини через емоційно-оціночне відношення до неї з боку дорослого. Саме дорослий допомагає дитині обміркувати раціональність і необхідність відповідної поведінки, вчинку і своїм афективним відношенням до дитини у даний момент санкціонує певний тип її поведінки. Молодші школярі легше усвідомлюють вчинки та їх мотиви в інших людей, ніж свої власні. Тому вичленення мотиву вчинку, роз'яснення дитині його сутності і правильності в різних типових ситуаціях є спеціальним завданням дорослих. Навчаючись бачити добре у вчинках інших, дитина потроху навчиться розуміти й усвідомлювати мотив, яким вона керувалася під час здійснення хорошої справи.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Період молодшого шкільного віку характеризується тим, що моральні засади засвоюються і стають регуляторами поведінки та діяльності дитини, коли вона наслідую відповідні дії дорослих, коли їй дається повна інформація про ту чи іншу моральну норму. Згодом поняття «добра» і «зла» формуються у дитини як певний спосіб її реальних стосунків із людською спільнотою. Такий спосіб опанування дитиною моральними приписами природний, і він не може бути відкинутий. Та все ж слід зважати на те, що справжня людська мораль не може бути сформована за допомогою лише наслідування чи навіювання, адже за такого способу підрастаюча особистість не виявляє справжньої активності, а тим більше самостійності. Через активність самої людини здійснюється взаємне опосередкування природного і соціального, їх взаємодія, що виявляється через активну діяльність у відповідь на зовнішні й внутрішні фактори. Тому важливо створити такі умови, за яких становлення моральної свідомості та самосвідомості буде здійснюватися через активну морально-естетичну діяльність школярів. А ефективнішим у становленні моральності молодшого школяра буде підхід, за якого наголос робитиметься на більш ранньому розвитку в дитини моральної самосвідомості, що передбачає орієнтацію на природну творчість школяра, на максимальне усвідомлення тих моральних вимог, що їх постійно ставить перед ним життя.

Перспективним напрямком роботи є вивчення основ ефективного морального виховання у молодших школярів як психолого-педагогічної проблеми.

Список використаних джерел:

1. Бех І. Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі / Іван Дмитрович Бех // Філософ. і соціолог. думка. – 1994. – № 3, 4. – С. 172-184.
2. Гордяскина И. В. Моральный выбор. Феномен сознания и поведения: дисс. ... канд. философ. наук : 09.00.05 / Ирина Викторовна Гордяскина ; Мордовский государственный университет им. Н. П. Огарева. – Саранск, 2001. – 150 с.

3. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев – М. : Политиздат, 1975 – 303 с.
4. Мухина В. С. Феноменология развития и бытия личности / В. С. Мухина – М. : Московск. психолого-соц. инст. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1999. – 640 с.
5. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія / Роман Володимирович Павелків. – Рівне : Волинські береги, 2004. – 248 с.
6. Феноменология морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис : монографія / під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. – Рівне : Волинські береги, 2009. – 368 с.
7. Чепиков В. Т. Воспитание нравственных качеств младших школьников: учеб.-метод. пособие / В. Т. Чепиков. – Гродно : ГрГУ, 2001. – 189 с.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED:

1. Beh I. D. Moralnist osobystosti u psyholohichnomu rakursi [The Morality of the Personality in Psychological Perspective] / Ivan Dmytrovych Beh // *Filosof. i socioloh. dumka*. – 1994. – № 3, 4. – S. 172-184/ (in Ukrainian)
2. Gordjaskina I. V. Moral'nyj vybor. Fenomen soznaniya i povedeniya: diss. ... kand. filosof. Nauk : 09.00.05 [The Moral Choice. The phenomenon of Consciousness and Behavior: dis... kand. philosoph. sciences : 09.00.05] / Irina Viktorovna Gordjaskina ; Mordovskij gosudarstvennyj universitet im. N. P. Ogareva. – Saransk, 2001. – 150 s. (in Russian)
3. Leont'ev A. N. Dejatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity. Consciousness. Personality] / A. N. Leont'ev – М.: Politizdat, 1975 – 303 s. (in Russian)
4. Muhina V. S. Fenomenologija razvitija i bytija lichnosti [The Phenomenology of Development and Being a Person] / V. S. Muhina – М.: Moskovsk. psihologo-soc. inst. – Voronezh: NPO «MODJEK», 1999. – 640 s. (in Russian)
5. Pavelkiv R. V. Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti u dytyachomu vitsi : monografija [The Development of Moral Consciousness and Self-consciousness in Children : Monograph] / Roman Volodymyrovych Pavelkiv. – Rivne: Volynski oberegy, 2004. – 248 s. (in Ukrainian)
6. Fenomenolohiia moralnoho rozvytku osobystosti: determinatsiia, mehanizmy, genezys : monografija [The Phenomenology of Moral Development of a Person: Determination, Mechanism, Genesis : Monograph] / pid red. R. V. Pavelkiva, N. V. Korchakovi. – Rivne : Volynski oberegy, 2009. – 368 s. (in Ukrainian)
7. Chepikov V. T. Vospitanije npravstvennyh kachestv mladshyh shkol'nikov: ucheb.-metod. Posobije [Education of Moral Qualities of Younger Students] / V. T. Chepikov. – Grodno: GrGU, 2001. – 189 s. (in Russian)

Аннотация. В статье осуществлен анализ исследования проблемы нравственного поведения младших школьников. Освещены основные подходы к пониманию и осознанию нравственных норм и требований

учащимися младшего школьного возраста. Раскрыта сущность представлений младших школьников о собственном поведении за поступок и проанализированы стремление ребенка действовать согласно моральных требований взрослых.

В статье установлено, что отношение школьников к нравственным нормам и требованиям зависит от многих особенностей внутреннего мира ребенка: какие мотивы поведения действуют реально, как складывается направленность его личности, насколько он в состоянии видеть нравственную сторону взаимоотношений и поступков людей, какие моральные переживания имеются в его опыте.

Ключевые слова: младший школьный возраст, нравственный поступок, нравственное развитие, нравственные действия, нравственные нормы, мотив, осознания.

Summary. The paper deals with the analysis the problems of moral behavior of junior pupils. The main approaches to the understanding and awareness of moral norms and requirements of pupils of primary school age are defined. The essence of the views of junior pupils about their own behavior through the act is defined; the tendencies of a child to act according to the moral requirements of adults are analyzed.

It is clarified in the article that the attitude of pupils to the standards and requirements depends on many features of the internal world of the child: which motives are real, how the thrust of his personality develops, how she is able to see the moral side of the relationship and actions of people, what moral experiences available to its experience.

Key words: junior pupils, moral action, moral development, moral action, moral standards, motive, awareness.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2017

А. А. Тимошук

ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Анотація. Стаття присвячена дослідженню ідей В. Сухомлинського щодо формування творчої особистості школяра та їх розвитку в педагогічній теорії та практиці сучасної школи. Проведено цілісний системно-структурний аналіз концепції формування творчої особистості школяра в педагогічній спадщині В. Сухомлинського; визначено суть поняття «творчість» як педагогічної категорії; висвітлено шляхи й засоби формування творчої особистості школяра (уроки мислення, дослідницька діяльність, технічна творчість, мистецтво, педагогічна творчість учителя). Виділено основні риси творчої особистості, розкрито і проаналізовано